

Ю. В. Байдін, науковий співробітник Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України

Деякі питання юридичної відповідальності співробітників Служби безпеки України

Однією з основних засад діяльності співробітників Служби безпеки України (далі — СБУ) під час виконання ними службових обов'язків є додержання Конституції та законів України, непорушення прав людини і громадянина, нерозголошення відомостей про особисте життя людини, вимог щодо принципів поєднання єдиноначальності і колегіальності, гласності і конспірації під час здійснення оперативно-службової діяльності. Порушення цих принципів, невиконання або неналежне виконання співробітниками СБУ своїх службових обов'язків тягне настання юридичної (правової) відповідальності.

За виконання будь-яких наказів, розпоряджень або вказівок, які суперечать чинному законодавству, протиправні дії та бездіяльність співробітників СБУ несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність.

У юридичній науці немає єдиного підходу до аналізу та характеристики інституту відповідальності, під яким в загаль-

ному розумінні розглядають як обов'язок особи перед іншими особами, державою або суспільством. Тому дослідження питань юридичної відповідальності за порушення режиму законності працівниками органів Служби безпеки пов'язується з аналізом цієї соціально-юридичної категорії, її структур, механізму та видів¹.

Взагалі «відповідальність» походить від дієслова «відповідати» (дати відповідь, звітувати за свої дії). Юридична відповідальність згідно з поняттям відповідальності в загальному розумінні пов'язана із вчиненням незаконних дій (або бездіяльності).

Питання юридичної відповідальності розроблялося як у літературі, присвяченій окремим галузям права, так і в загальній теорії права². Незважаючи на значні наукові досягнення в розробці цієї правової категорії, ряд питань щодо тлумачення інституту юридичної відповідальності залишається ще невирішеним. Пояснюється це тим, що цей інститут права зараз перебуває на стадії розвитку, збагачення і наповнення свого змісту новими соціально-демократичними елементами. Так, І. М. Сенякин під юридичною відповідальністю розуміє правовідношення, що виникає із правопорушень, між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником, на якого покладено обов'язок зазнати відповідних позбавлень та негативних наслідків за вчинене правопорушення та порушення вимог, які містяться в нормах права³.

С. М. Олейников визначає юридичну відповідальність як безумовний обов'язок правопорушника зазнати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного ха-

¹ Див.: *Лейст О. Е.* Понятие юридической ответственности // Общая теория государства и права: Учебник под ред. Н. М. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2. — С. 592; *Комаров С. А.* Общая теория государства и права. — М.: Юрайт, 1998. — С. 365.

² Див.: *Коваль Л. В.* Адміністративне право України. — К.: Вентурі, 1998. — С. 125; *Олейников С. М.* Юридична відповідальність // Загальна теорія держави і права: Підручник / За заг. ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 357.

³ Див.: *Сенякин И. Н.* Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М.: Зерцало, 1999. — С. 265.

рактеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм¹.

В. В. Копейчиков зазначав, що сутність юридичної відповідальності випливає з обов'язку особи зазнати заходів державно-примусового впливу за вчинене правопорушення².

Наведені приклади свідчать, що деякі науковці визначають юридичну відповідальність через різновид санкцій, інші сам процес їх застосування. Треті тлумачать її виходячи із правовідносин між державою та її органами. У викладених поглядах науковців щодо поняття юридичної відповідальності фігурують різні її ознаки. Щодо юридичної відповідальності співробітників СБУ, то, на наш погляд, можна вирізнити такі її ознаки:

— юридична відповідальність включає два види норм: норми матеріального і норми процесуального права, які регулюють порядок і умови застосування юридичної відповідальності за конкретне правопорушення;

— визначальним є покарання правопорушника, хоча деякі вчені виокремлюють тут активний і ретроспективний аспекти³. Коли йдеться про активний аспект, то в цьому випадку маємо позитивну юридичну відповідальність, яка є цінною і необхідною для високоякісного виконання співробітниками СБУ функцій, поставлених завдань, через те що відповідальність виступає моральним регулятором поведінки співробітників. У другому випадку йдеться про ретроспективний аспект юридичної відповідальності, яка настає тоді, коли фактична поведінка військовослужбовців СБУ не відповідає нормативно-заданому еталону, є протиправною поведінкою працівників органів державної безпеки, що свідчить про порушення вимог закону. Ретроспективна юридична відповідальність настає за вчинення співробітниками різного виду правопорушень. Така відповідальність зорієнтована на оцінку співробітником своєї протиправної поведінки та прийняття ним негативних наслідків і понесення покарання;

¹ Див.: Олейников С. М. Юридична відповідальність. — С. 357.

² Див.: Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 204.

³ Див.: Духно Н. А., Ивакин В. И. Понятие и виды юридической ответственности // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 13.

— відмінною ознакою юридичної відповідальності є те, що вона застосовується до співробітників СБУ за вчинене ними правопорушення;

— юридична відповідальність може встановлюватись тільки законодавством;

— особливістю цього інституту права є те, що він спирається на державний примус, на особливий апарат, а тому застосовується або Службою безпеки України, або за її зверненням органами МВС та іншими органами залежно від певного виду відповідальності;

— це форма реалізації санкцій, передбачених нормами права.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що юридична відповідальність співробітників СБУ — це встановлені державою заходи примусу (впливу), як застосовуються за вчинене правопорушення.

Сучасна правова наука визнає два необхідних елементи юридичної відповідальності в загальному значенні, які є тотожними і для співробітників СБУ: перший — закон як правова підстава настання юридичної відповідальності, другий — проступок (дисциплінарний, адміністративний), злочин.

Правопорушення є підставою для юридичної відповідальності, де особливе значення має його склад. Він є фактичною підставою юридичної відповідальності, а норма права виступає юридичним фактом, завдяки якому виникають правовідносини щодо юридичної відповідальності¹. Правопорушення породжує конкретні правовідносини, пов'язані з відповідальністю співробітника СБУ, який його вчинив. Вони є суспільно небезпечними за своїм впливом, тому що дезорганізують нормальний режим діяльності органів СБУ і спрямовані проти правових засад їх функціонування.

Поряд із суспільною небезпекою і протиправністю необхідними ознаками-властивостями правопорушення є його вольовий характер, винність, протиправність і настання заходів юридичної відповідальності. Правопорушення направ-

¹ Див.: Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1996. — С. 240.

лено проти суб'єктивних прав і свобод людини, держави або суспільства в цілому. Порушуючи чиїсь природні або юридично закріплені права, правопорушення завдають шкоди людям, державі або організаціям. Шкода буває різна: матеріальна, моральна, іноді вона набуває ознак суспільної небезпеки, коли посягають на життя і здоров'я людини, на державну безпеку тощо. За такі діяння, коли вони визнаються злочинами, настає кримінальна відповідальність на загальних підставах.

Правопорушення можуть виражатися в активних діях правопорушника: порушення правил дорожнього руху, хуліганство, крадіжка та ін. Але мають місце випадки, коли співробітники СБУ вчиняють правопорушення чи навіть злочини в результаті бездіяльності, зокрема, шляхом невиконання наказів Голови СБУ, внутрішньої військової дисципліни, умисне неповідомлення про злочин, що готується, вчиняється або вже вчинений злочин, невиконання приписів прокурора та інші, в результаті чого заподіюється шкода або виникає соціальна небезпека. Тому поняття дія або бездіяльність охоплюється єдиним поняттям — «діяння».

Правопорушення завжди є протиправним діянням, що обумовлене суспільною небезпекою та протиправністю і породжене нею. Правопорушення має протиправний характер тому, що воно суперечить нормам права, є свавіллям співробітника СБУ, порушує заборони, зазначені у законах і підзаконних актах або пов'язане з невиконанням обов'язків. Саме в цьому значенні протиправне є невіддільним від суспільно небезпечного.

Неправомірною поведінкою суб'єкта є проявом його волі і охоплюється поняттям вини. Вина — це психічне ставлення особи до своїх протиправних дій. Саме тому ознакою правопорушення вважається не лише вольовий характер дії (бездіяльності), але й усвідомлення його протиправного характеру і можливих наслідків. У цьому плані правопорушенням визнаються тільки ті діяння деліктоспроможної особи, які в момент скоєння перебувають під контролем волі і свідомості суб'єкта і виражають його внутрішнє не-

гативне ставлення до інтересів особи, суспільства, держави¹.

Під дисциплінарною відповідальністю працівників СБУ, на наш погляд, слід розуміти сукупність правовідносин, які виникають між правопорушником та органами Служби безпеки України. Така юридична відповідальність має свої особливості, що пов'язано із особливим правовим статусом осіб — працівників СБУ. Згідно з п. 1 ст. 35 Закону України «Про Службу безпеки України»² (далі — Закон) співробітники СБУ самостійно приймають рішення в межах своїх повноважень, вони повинні відмовитися від виконання будь-яких наказів, розпоряджень або вказівок, які суперечать чинному законодавству. За протиправні дії та бездіяльність вони несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Згідно з п. 2 тієї ж статті співробітники СБУ, які виконують свої обов'язки відповідно до наданих законодавством повноважень і в рамках закону, не несуть відповідальності за завдані майнові збитки. У разі заподіяння шкоди співробітниками СБУ при виконанні службових обов'язків, порушення прав або свобод людини орган Служби безпеки України повинен вжити заходів до поновлення цих прав і свобод, відшкодувати заподіяну моральну і матеріальну шкоду, притягти винних до відповідальності. Відповідно до Закону співробітники СБУ несуть юридичну відповідальність лише у випадках перевищення та порушення наданих законом повноважень. В усіх інших випадках держава звільняє їх від юридичної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність співробітників СБУ регламентується Дисциплінарним Статутом Збройних Сил України, затвердженим Верховною Радою 24 березня 1999 р.³ На жаль, не існує спеціального дисциплінарного статуту, який би регламентував діяльність Служби безпеки України. До речі, майже всі правоохоронні органи користуються у

¹ Див.: Усенко Б. І. Теорія держави і права.— К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 63.

² Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

³ Дисциплінарний Статут Збройних Сил України // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 22-23. — Ст. 197.

своїй повсякденній діяльності власними дисциплінарними статутами (прокуратура, міліція, суди).

На наш погляд, Дисциплінарний Статут Збройних Сил України охоплює фактично лише відносини, пов'язані із проходженням служби військовослужбовцями саме строкової служби. Безпосередня ж діяльність СБУ має свою специфіку, пов'язану із проведенням оперативно-розшукової, розвідувальної, контррозвідувальної діяльності, захистом державної таємниці, попередженням, виявленням, припиненням та розкриттям злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України та здійсненням інших спеціальних функцій держави. Тому ми вважаємо за доцільне прийняти Дисциплінарний статут Служби безпеки України, який би точно відповідав завданням органів Служби безпеки та регулював у цілому відповідні суспільні відносини. За адміністративні правопорушення працівники органів СБУ несуть відповідальність відповідно до Дисциплінарного Статуту Збройних Сил України та Кодексу України про адміністративні правопорушення (ч. 2 ст. 15).

Закон України «Про Службу безпеки України» не містить положень щодо матеріальної відповідальності її співробітників. На цю категорію державних службовців поширюються норми Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 23 червня 1995 р.¹ Положення регулює відносини, що виникають при заподіянні шкоди державі співробітниками СБУ під час виконання ними службових обов'язків. За шкоду, заподіяну державі не під час виконання службових обов'язків, зазначені особи несуть матеріальну відповідальність у порядку, передбаченому цивільним законодавством України.

Так, відшкодуванню підлягає пряма дійсна шкода, заподіяна розкраданням, пошкодженням, втратою чи незаконним

¹ Положення про матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну державі, затверджене Постановою Верховної Ради України від 23 червня 1995 р. // *Голос України*. — 1995. — 27 липня.

використанням військового майна, погіршенням або зниженням його цінності, що спричинило додаткові витрати для органів СБУ, військових частин, установ, організацій, підприємств та військово-навчальних закладів для відновлення, придбання майна чи інших матеріальних цінностей або надлишкові виплати.

У зв'язку з тим, що військовослужбовці — співробітники органів СБУ згідно з чинним законодавством України притягуються до всіх видів юридичної відповідальності, на наш погляд, доцільно включити до Закону України «Про Службу безпеки України» положення щодо матеріальної відповідальності.

Доцільно також ч. 1 ст. 35 Закону подати в такій редакції: «співробітники Служби безпеки України за протиправні дії та бездіяльність несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну (цивільно-правову) та кримінальну відповідальність». Такі зміни усунуть розбіжності між Законом та Положенням про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, підвищать відповідальність співробітників СБУ саме під час виконання ними службових обов'язків.

Таким чином, застосування правової відповідальності до співробітників органів СБУ можливе лише тоді, коли наявні всі ознаки складу правопорушення, які повинні аналізуватися в сукупності, системі. Лише після цього до правопорушника повинні бути застосовані заходи впливу, які передбачені чинним законодавством.

Правильне застосування заходів відповідальності з урахуванням ступеня вини особи сприятиме підвищенню відповідальності кожного співробітника Служби безпеки України, приведе до зменшення кількості правопорушень з боку співробітників СБУ.